

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2006

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Γεωργίου Σχινᾶ, *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, ὑπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου.

Παρουσιάζω τὸ βιβλίον τοῦ Γεωργίου Μ. Σχινᾶ, *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, Τόμος Α', 2005, καὶ προβαίνω στὴν παρουσίαση αὐτῆ ἀπὸ συναίσθησης χρέους γιὰ τὸν πνευματικὸ μὸχθον τοῦ συγγραφέως, ἐδραιωμένη ἄλλωστε καὶ στὴν οἰκειότητά μου πρὸς τὸ θέμα τοῦ βιβλίου, καθὼς στὶς τρίτη καὶ τέταρτη δεκαετίες τῆς ζωῆς μου, παρὰ τὴν πλησμονὴ πνευματικῶν ἐνδιαφερόντων πολλαπλῶν καὶ ἀντίστοιχων ἐπιδόσεων, ὑπῆρξα προπάντων ἀφοσιωμένος διάκονος τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, μὲ καρπὸ τῆς ἐνθουσιαστικῆς ἐκείνης περισυλλογῆς τὸ κύριον ἔργον μου «Φιλοσοφία τοῦ δικαίου».

Τὸ παρουσιαζόμενον βιβλίον, 624 σελίδων μεγάλου σχήματος, ἀποτελεῖ ἐπίτευγμα καὶ ὑπόσχεση· καθὼς ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τοῦ τίτλου «*Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*» καὶ τοῦ ὑπότιτλου «*Τόμος Α', Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τοῦ Εὐριπίδου*» δηλώνεται ἢ συντελεσμένη ἀπὸ τὸν συγγραφέα ἔρευνα καὶ ὑποδηλώνεται ἢ μέλλουσα νὰ συντελεσθεῖ.

Ἡ συγκροτημένη φιλοσοφία τοῦ Δικαίου γεννήθηκε ἀλλὰ καὶ μεγαλύνθηκε στὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, μὲ τὴν προεργασία τῶν Σοφιστῶν καὶ μὲ τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους· ἐνῶ ἡ φιλοσοφία γενικά, ὑπενθυμίζω, γεννήθηκε στὶς παρυφῆς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, στὴν Μίλητον καὶ στὴν Ἐφεσον καὶ στὴν Ἑλέα, ἀπὸ τοὺς Μιλήσιους Θαλῆ, Ἀναξίμανδρον καὶ Ἀναξίμανην, ἀπὸ τὸν Ἐφέσιον Ἡράκλειτον, καὶ ἀπὸ τὸν Ἑλεάτη Παρμενίδην, «*αἰδοῖόν τε δεινόν τε*» κατὰ Πλάτωνα.

Η νεώτερη όμως ιστορική έρευνα της ελληνικής φιλοσοφίας επιμένει στην ανίχνευση νοημάτων φιλοσοφίας, διάσπαρτων ήδη στην ποίηση των αρχαίων Ελλήνων, κατ' έξοχην του Ήσιόδου. Παρόμοια, λοιπόν, ενδείκνυται και η ανάζητηση νοημάτων, προδρομικών, φιλοσοφίας του δικαίου στα έργα των Ελλήνων ποιητών και των πρώτων Ελλήνων φιλοσόφων, των συμβατικά λεγόμενων Προσωκρατικών, αλλά και των περιφήμων Έπτα σοφών της Ελλάδος. Δικαιώνεται, άρα, ο τίτλος του προκειμένου βιβλίου «Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου», ως πρώτου όμως τόμου του υπό συγγραφήν όλου έργου.

Με περισσήν επίμονη και ύπομονη ανιχνεύει ο συγγραφέας στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσεια* του Όμηρου, όπως και στα έργα των άλλων ποιητών, νοήματα δικαίου και δικαιοσύνης· παραθέτει αυτούσια τὰ χωρία, τὰ μεταφράζει και τὰ σχολιάζει, βοηθημένος και από τή νομική επιστημοσύνη του.

Και υπάρχουν αξιόλογα νοήματα δικαίου, στην αρχέγονη έστω νόησή τους, εκφρασμένα με τις λέξεις «θέμις» και «δίκη», αλλά και χωρία καταδικαστικά της άδικίας, όχι μόνο στην *Ιλιάδα*, έπος του πολέμου προπάντων, άρα για διανθρώπινες σχέσεις και μάλιστα φονικά συγκρουσιακές, αλλά και στην *Οδύσεια*, έπος κυρίως της καρτερίας του πολύπλαγκτου άνδρώπου στον πολύτροπο άγώνα του άντίκρου στην άδυσώπητη Φύση. Υπάρχει στην *Οδύσεια* μάλιστα και μνεία του όριακά έννοημένου, δίχως ευρύτερη της οικογένειας κοινωνία, τρόπου ζωής, όπως των Κυκλώπων.

Οί κατά Όμηρον «διογενείς βασιλείς» με τὸ σκῆπτρο τους παρέχουν τήν ευκαιρία για περιγραφή και αξιολόγηση της μυθικομαγικά θεμελιωμένης κρατικής εξουσίας - μυθικά με τή διογένεια, μαγικά με τὸ σκῆπτρο - ύπαρκτης πρὶν τήν αντικατάστασή της από τήν λογικά, με τὸν διάλογο στην «άγορά», θεμελιωμένη πολιτική εξουσία, ύπαρκτή μόνο στή δημοκρατία, πολίτευμα διαπλασμένο από τούς Έλληνες της μετά-όμηρικῆς αλλά και μετά-ήσιόδειας έποχῆς, αρχικά στις πόλεις της Ίωνίας.

Για τήν αξία των έργων του Ήσιόδου *Θεογονία* και *Έργα και Ημέραι* ως πρὸς τή φιλοσοφία του δικαίου επικαλεῖται ο συγγραφέας και τή γνώμη του άειμνήστου φίλου μου Olof Gigon, ότι αυτά και άποτελοῦν τήν άπαρχή της ευρωπαϊκῆς φιλοσοφίας του δικαίου· όπως εξάλλου, εμείς προσθέτομε, και της φιλοσοφίας της Ιστορίας (βλ. C. Despotopoulos, *Philosophy of History in ancient Greece*, 1991, σελ. 15-23). Και είναι πλούσια ή συγκομιδὴ του συγγραφέως από τὰ ήσιόδεια έπη σὲ ρήσεις για στοιχεῖα σπουδαῖα του δικαίου, είτε σὲ παραινετικές εξάρσεις της αξίας της δικαιοσύνης. Αξίζει νά τονισθεῖ ότι ο Ήσιόδος χαρα-

κτηρίζει τή δικαιοσύνη ως ιδίωμα του ανθρώπου, καίρια διαχωριστικό του από τὰ ζῶα (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, 276-280), ἐνῶ ἐξ ἄλλου καὶ ὑψώνει σὲ καθεστῶς σχεδὸν θεότητας ἐννοίες εἴτε ἀξίες τοῦ δικαίου, προσωποποιημένες, ὅπως ἡ Θέμις, ἡ Εὐνομία, ἡ Δίκη, ἡ Νέμεσις.

Στὴν προβολὴ ἀπὸ τὸν Σόλωνα καίριων νοημάτων δικαίου ἐπιμένει ὁ συγγραφεὺς ιδιαίτερα. Ἐξάγει τὴν ἐπινόηση θεσμῶν, τὸ ἐξισοροπητικὸ τῶν ἀντίθετων συμφερόντων πνεῦμα τους, καὶ τὴ σύστασή τους μὲ συμμόρφωση τῶν ἐπιταγῶν τῆς ἡθικῆς πρὸς τὰ ὅρια τοῦ ἐφικτοῦ. Ἐντυπωσιάζει ὁ ἡθικώτατος ὀρισμὸς τοῦ γάμου, συνεπαγόμενος καὶ τὴν ἀπαγόρευση τῆς προικῆς. Ὅπως γράφει ὁ Πλούταρχος (*Σόλων XX*), ὁ Σόλων καθόριζε γιὰ τὴ γυναίκα νὰ ἔχει κατὰ τὸν γάμο τῆς καὶ νὰ εἰσκομίζει στὸν νέο χῶρο τῆς ζωῆς τῆς μόλις «ἰμάτια τρία καὶ σκευὴ μικροῦ νομίσματος ἀξία», «οὐ γὰρ ἐβούλετο μισοδόφρον οὐδ' ὄνιον εἶναι τὸν γάμον, ἀλλ' ἐπὶ τεκνώσει καὶ χάριτι καὶ φιλότῃ γίγνεσθαι τὸν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνοικισμὸν». Ἐντυπωσιάζει ἐπίσης ἡ κατὰ Πλούταρχον (*Σόλων XVIII*) θέσπιση ἀπὸ τὸν Σόλωνα τοῦ δικαιώματος κάθε πολίτου νὰ διώξει δικαστικὰ τὸν δράστη ἀδικήματος ἐναντίον ἄλλου πολίτου: «καὶ γὰρ καὶ πληγέντος ἑτέρου καὶ βιασθέντος ἢ βλαβέντος, ἐξῆν τῶ δυναμένῳ καὶ βουλομένῳ γράφεσθαι τὸν ἀδικοῦντα καὶ διώκειν». Ἡ θέσπιση τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ ἀποσκοποῦσε στὴν ἐμπέδωση τῆς ἀκέραιης ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν πολιτῶν: «ὀρθῶς ἐδίξοντος τοῦ νομοθέτου τοὺς πολίτας ὥσπερ ἐνὸς μέρους συναισθάνεσθαι καὶ συναλγεῖν ἀλλήλους». Ἡ ἔκφραση τῆς ἀκέραιης αὐτῆς ἀλληλεγγύης, ἃς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ προσθέσω, ἀντιστοιχεῖ ὀλικὰ σχεδὸν πρὸς ὅ,τι γράφει ὁ Πλάτων, ἀπόγονος ἐκ μητρὸς τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Σόλωνος: «ἐνὸς δὴ, οἶμαι, πάσχοντος τῶν πολιτῶν ὀτιοῦν ἢ ἀγαθὸν ἢ κακόν, ἢ τοιαύτη πόλις μάλιστά τε φήσει ἑαυτῆς εἶναι τὸ πάσχον, καὶ ἢ συνησθήσεται ἅπασα ἢ ξυλλυπήσεται» (*Πολιτεία* 462 de). Χαρακτηριστικὴ τῆς περὶ τὸ δίκαιον κομψόπειας τοῦ Σόλωνος εἶναι ἡ ῥήση του γιὰ τὸν ποινικὸ νόμο: «τῶν μὲν δειλῶν φόβος, τῶν δὲ τολμηρῶν κόλασις».

Ἐξαντλητικὰ ἐπισκοπεῖ ὁ συγγραφεὺς τὰ σωζόμενα ἔργα εἴτε ἀποσπάσματα ἔργων τῶν ἀρχαιότερων λυρικῶν ποιητῶν, Καλλίνου, Τυρταίου, Ἀρχιλόχου, Σιμωνίδου τοῦ Ἀμοργίνου, Μιμνέρμου, Ἀλκμάνος, Σαπφoῦς, Ἀλκαίου καὶ ἀναζητεῖ σ' αὐτὰ ὅ,τι ἐλάχιστα ἔστω εἶναι ἀναγώγιμο στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου. Ἐπισημαίνει ὅσα πολὺ σημαντικὰ γιὰ τὸ Δημόσιο Δίκαιο περιέχει τὸ ποίημα τοῦ Τυρταίου *Εὐνομία*. Δὲν ἐξάγει ὅμως, ὅπως ἔπρεπε, τὴ σημασία τῶν δυὸ σπουδαιότερων στίχων: τοῦ μὲ ὑποκείμενο τοὺς πολίτες («δημότας ἀνδρας») καίριου στίχου «εὐθείαις ῥήτραις ἀνταπαμειβομένους», ἐκφραστικοῦ τοῦ πολιτικοῦ

διαλόγου, ἐδραίου στοιχείου τῆς δημοκρατίας, καὶ τοῦ ἄλλου σπουδαίου στίχου «δήμου δὲ πλήθει νίκη καὶ κάρτος ἐπεσθαι», ἐκφραστικοῦ τῆς ἀρχῆς τῆς πλειοψηφίας, οὐσιωδέστατης γιὰ τὴ λειτουργία τῆς δημοκρατίας. Ἔχω ἐξάρει τὴ σημασία τῶν δύο στίχων αὐτῶν πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια. (Βλ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*, 2004, σελ. 155-156). Ἐπαναλαμβάνω καὶ τώρα, ὅτι ἐνέχουν τὴν οὐσία τοῦ ἀπαλλαγμένου ἀπὸ μυθικό-μαγικά στοιχεῖα πολιτεύματος, συνδυαστικοῦ τῶν ὑπαγορεύσεων τῆς λογικῆς μετὴν ἄσκησιν τῆς ἐλευθερίας.

Ἐπίμονα, ἐπίσης, ἀναζητεῖ ὁ συγγραφεὺς σπέρματα ἔστω φιλοσοφίας τοῦ δικαίου σὲ ἀποφδέγματα καθενὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους πλὴν τοῦ Σόλωνος «Ἐπτὰ σοφούς», καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Χίλωνος, τοῦ Πιπτακοῦ, τοῦ Κλεοβούλου, τοῦ Περιάνδρου καὶ τοῦ Βιάντος. Ἡ συγκομιδὴ του εἶναι πενιχρή, καθὼς ὅσα παραθέτει, ἂν καὶ σημαντικώτατα, ὅμως ἀποτελοῦν μᾶλλον ἐκφράσεις πρακτικῆς σοφίας εἴτε ἠθικῆς ὑψηλοφροσύνης, καὶ μόλις ἐλάχιστα εἶναι ἀναγώγιμα στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου.

Ἐλάχιστα συνάγει ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς, σημαντικὰ ὅμως τῆς οὐσίας τοῦ δικαίου, ἀπὸ διασωσμένα μόλις ἀποφδέγματα εἴτε ἀποσπάσματα ἔργων τῶν Μιλησίων φιλοσόφων Θαλοῦ, Ἀναξιμάνδρου, Ἀναξιμένους.

Ἄξια μνείας εἶναι ἡ ἐρώτηση πρὸς τὸν Θαλῆ «πῶς ἂν ἄριστα καὶ δικαιοτάτα βιώσασμεν», ὅπου ἡ κατὰ ὑπέρτατη δικαιοσύνη συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου φέρεται ὡς σύνδρομη ἀλλὰ καὶ συστατικὴ τῆς ἄριστης συμπεριφορᾶς στὴ ζωὴ του καὶ προπάντων ἡ ἀπάντησή του Θαλοῦ «ἐὰν ἂ τοῖς ἄλλοις ἐπιτιμῶμεν, αὐτοὶ μὴ δρῶμεν».

Ἄξιο μνείας ἐπίσης εἶναι τὸ πολλαπλὰ σχολιαζόμενο ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου τοῦ Ἀναξιμάνδρου «ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὖσι καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεῶν διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν». Στὸ σπουδαιότατο αὐτὸ ἀπόσπασμα, ὅπου ἐκφράζεται βασικὸ δόγμα ὄντολογίας, ἐρμηνευτικὸ τῆς φθορᾶς τῶν ὄντων, ὡς ἀναγκαστικὰ ὀφειλόμενης ἐπιστροφῆς στὴν πηγὴ τῆς γενέσεώς τους, ἐξηγεῖται καὶ οἶονεὶ καταξιώνεται ἡ ὀφειλόμενη αὐτῇ ἐπιστροφή μετὰ χρῆσιν ἐννοιῶν δικαίου, ὅπως «δίκη», «τίσις», «ἀδικία»: ἡ γένεσις χαρακτηρίζεται ὡς διάπραξη ἀδικίας, ἡ φθορὰ ὡς ἔργο ἀνταποδοτικῆς δικαιοσύνης («διδόναι αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας»), ἐπιτελούμενο ἐξ ἄλλου «κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν», χωρὶς ἀγνόηση δηλαδὴ τῆς κρίσιμης συμβολῆς τοῦ χρόνου στὴν ἐπέλευση τῆς φθορᾶς.

Πολλά και σημαντικά εκδέτερι ο συγγραφέας στο κεφάλαιο για τους Πυθαγορείους, καθώς ιδιαίτερα παραθέτει σχόλια του κατ' Αριστοτέλη πυθαγορείου όρισμού του δικαίου: «ὠρίζοντο γὰρ ἀπλῶς τὸ δίκαιον τὸ ἀντιπεπονθὸς ἄλλῳ». Εὐστοχα ἐρμηνεύει καὶ τὴν συνήθως παρανοημένη ἐκφράση τοῦ πυθαγορείου Ἀρχύτου «λογισμός», ἂν καί, ὅπως φαίνεται, ἀγνοεῖ τὴν μελέτη μου, ὅπου ἐξαίρω τὴν μεγάλη ἀξία τοῦ κατ' Ἀρχύταν «λογισμοῦ», ὄχι μόνον ὡς θεσμοῦ ἀναδιανεμητικῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ προπάντων ὡς θεσμοῦ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς, ἀποτρεπτικῶν τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων καὶ συγκρούσεων (Βλ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία καὶ Διαλεκτική*, Ἐκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 149-155). Μνημονεύει καὶ τὴ χρήση ἀπὸ τὸν πυθαγόρειο ἔξοχο ἱατροῦ καὶ ἀνθρωπολόγο Ἀλκμαίωνα τῶν λέξεων «ἰσονομία» καὶ «μοναρχία», στὸν ὅρισμό τῆς «ὑγείας» καὶ τῆς «νόσου»: «τῆς μὲν ὑγείας εἶναι συνεκτικὴν τὴν ἰσονομίαν τῶν δυνάμεων, ὑγροῦ, ξηροῦ, ψυχροῦ καὶ τῶν λοιπῶν, τὴν δ' ἐν αὐτοῖς μοναρχίαν νόσου ποιητικὴν».

Ἡ ἐπίμονη καὶ εἰσδυτικὴ ἔρευνα τοῦ συγγραφέως στὰ σωζόμενα χωρία ἔργων τῶν Ἑλεατῶν φιλοσόφων, μὲ ἀναφορὰ ἐμβριθέστατη καὶ στὴ βιβλιογραφία, ὀλίγα μόνον ἀποδίδει. Ἐπισημαίνεται ἡ ἀποδοκιμασία τοῦ θεσμοῦ τοῦ ὄρκου ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη. Προβάλλονται καὶ σχολιάζονται οἱ ἐκφράσεις τοῦ Παρμενίδου «Δίκη πολῦποιος» καὶ «δέμις τὲ δίκη».

Παρόμοια ἔρευνα στὰ σωζόμενα χωρία τοῦ ἔργου τοῦ Ἡρακλείτου ἐπικεντρώνεται ιδιαίτερα στὶς ἐκφράσεις «Δίκης ὄνομα οὐκ ἂν ἦδσαν, εἰ ταῦτα μὴ ἦν», «εἰ γὰρ μὴ ἦσαν, ἀνέδην ἂν ἐπονηρεύεσθε», «τρέφονται πάντες οἱ ἀνθρώποι οἱ νόμοι ὑπὸ ἐνός, τοῦ θείου», «νόμος καὶ βουλή πείθεσθαι ἐνός», «μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος».

Στὸ κεφάλαιο «Ἐμπεδοκλῆς» ἐξαίρεται προπάντων ἡ ἐκκλήση τοῦ Ἀκραγαντίνου φιλοσόφου γιὰ κατάπαυση τῶν φόνων ἀνθρώπων καὶ ζώων, καθώς καὶ ἡ παρότρυνση τῶν Ἀκραγαντίνων πολιτῶν πρὸς τὴν πολιτικὴν ἰσότητα.

Στὸ μεθεπόμενο κεφάλαιο προβάλλεται ἡ ρῆση τοῦ Δημοκρίτου «δίκη μὲν ἐστὶν ἔρδειν τὰ χρὴ ἐόντα, ἀδικίη δὲ μὴ ἔρδειν τὰ χρὴ ἐόντα, ἀλλὰ παρατρέπεσθαι», ὅπου στὴν ἔννοια τῆς ἀδικίας περιλαμβάνονται καὶ οἱ παραλείψεις καθώς καὶ ἡ ρῆση «οὐκ ἂν ἐκώλυον οἱ νόμοι ζῆν ἕκαστον κατ' ἰδίην ἐξουσίην, εἰ μὴ ἕτερος ἕτερον ἐλυμαίνετο», ὅπου ἡ περιοριστικὴ τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ τῶν ἀνθρώπων λειτουργία τῶν νόμων αἰτιολογεῖται ὡς ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἀποτρέπεται ἡ βλαπτικὴ ἀσκῆσή του ἀπὸ τὸν ἕνα ἀνθρωπο εἰς βάρος τοῦ ἄλλου· ὅπως καὶ ἡ ρῆση ἐπίσης «ἦν καὶ πάνυ ἐπάξει τοὺς ἀδικέοντας, μὴ ὑπ' ἐκείνους γενήσεται».

όπου επιζητείται προστασία τῶν προθύμων πρὸς δίωξη τοῦ ἀδικήματος ἀπὸ ἀντεκδικήσεις τῶν δραστῶν. Καὶ ἄλλες ρήσεις τοῦ Δημοκρίτου, σπουδαιότατες, προβάλλονται, ἀλλὰ μᾶλλον περιεκτικὲς ἠθικῶν ἀφορισμῶν, ὅπως «μοῦνοι θεοφιλέες, ὅσοις ἐχθρὸν τὸ ἀδικεῖν», «φαῦλον, κἂν μόνος ἦς, μήτε λέξι μητ' ἐργασῆ· μάθε δὲ πολὺ μᾶλλον τῶν ἄλλων σεαυτὸν αἰσχύνεσθαι», «δόκιμος ἀνὴρ καὶ ἀδόκιμος οὐκ ἐξ ὧν πράσσει μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξ ὧν βούλεται».

Ἀπὸ τίς ρήσεις τῶν Σοφιστῶν, ὅσες παραθέτει ὁ συγγραφεὺς, ἀξίες μνείας ἰδιαίτερα εἶναι ἡ ρήση τοῦ κατὰ Πλάτωνα Πρωταγόρου γιὰ τὴν ἰσχὺ τοῦ θετικοῦ δικαίου, κλασσικὴ διατύπωση τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ: «οἷα γ' ἂν ἐκάστη πόλει δίκαια καὶ καλὰ δοκῆ, ταῦτα καὶ εἶναι αὐτῆ, ἕως ἂν αὐτὰ νομίζῃ», καθὼς καὶ ἡ κλασσικὴ ἐπίσης ἀπὸ τὸν κατὰ Πλάτωνα Πρωταγόρα διατύπωση τῆς προληπτικῆς τοῦ ἀδικήματος ἀποστολῆς τῆς ποινῆς: «οὐδεὶς γὰρ κολάζει τοὺς ἀδικούντας πρὸς τούτῳ τὸν νοῦν ἔχων ὅτι ἠδίκησεν, ὅστις μὴ ὡσπερ θηρίον ἀλογίστως τιμωρεῖται· ὁ δὲ μετὰ λόγου ἐπιχειρῶν κολάζειν οὐ τοῦ παρεληλυθότος ἔνεκα ἀδικήματος τιμωρεῖται -οὐ γὰρ ἂν τό γε πραχθὲν ἀγένητον θεῖη-, ἀλλὰ τοῦ μέλλοντος χάριν, ἵνα μὴ αὐθις ἀδικήσῃ μήτε οὗτος μήτε ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα».

Σημαντικὰ γιὰ τὴν ἀπονομῆ τῆς δικαιοσύνης ἀντλεῖ ὁ συγγραφεὺς ἀπὸ διασωσμένο ἀπόσπασμα τῆς Ὑπὲρ Παλαμῆδους Ἀπολογίας τοῦ Γοργίου. Ἐξάλλου, παραθέτει καὶ σχολιάζει τίς εὐρύτερα γνωστὲς ρήσεις τοῦ Θρασυμάχου «εἶναι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος ἕμφέρον» καὶ ἰδιαίτερα «τὸ τῆς καθεστηκυίας ἀρχῆς ἕμφέρον», καθὼς καὶ «ἡ μὲν δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον ἀλλότριον ἀγαθόν», «τὸ δ' ἄδικον ἑαυτῷ λυσιτελοῦν τε καὶ ἕμφέρον».

Εὐστοχότατα ὁ συγγραφεὺς ἐξάγει γνῶμες καὶ ἄλλων Σοφιστῶν, ὅπως τοῦ Ἰππίου τὴν κλασσικὴ διάκριση «φύσει»-«νόμῳ», τὴν πολλαπλὴ προέκτασή της ἀπὸ τὸν Ἀντιφῶντα, μάλιστα ἕως καὶ τὴν προβολὴ τῆς ἰσότητος ὄλων τῶν λαῶν κατὰ φύσιν, («φύσει πάντα πάντες ὁμοίως πεφύκαμεν καὶ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες εἶναι»), ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰ προέκτασή της ἐπίσης θαρραλέα διακήρυξη τοῦ Ἀλκιδάμαντος «ἐλευθέρους ἀφήκε πάντας ὁ θεός, οὐδένα δούλον ἢ φύσιν πεποίηκε». Παρουσιάζει ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς γνῶμες περὶ δικαίου καὶ τοῦ Κριτίου καὶ τοῦ Λυκόφρονος, καθὼς καὶ φερόμενες ὑπὸ τὸ ὄνομα Καλλικλῆς, ἀλλὰ καὶ ἀνωνύμων.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο πεδίο ἔρευνας εἶναι τὰ σωζόμενα τοῦ θεωρητικοῦ τῆς ἰσοκτησίας Φαλέα καὶ τοῦ διασημότατου πολεοδόμου Ἰπποδάμου· στὸ μεθεπόμενο τὰ σωζόμενα λυρικῶν ποιητῶν, ὅπως ὁ Θεόγνις, ὁ Σιμωνίδης ὁ Κεῖος, ὁ

Πίνδαρος, ο Φωκυλίδης, ο Ίβυκος, ο Ίππώναξ και ο Βακχυλίδης. Η συγκομιδή από αυτά για το κύριο θέμα του βιβλίου είναι μάλλον πενιχρή.

Αυτά για τις σελίδες 1 έως 397. Υπολείπονται οι σελίδες 398 έως 608, όπου ο συγγραφέας εντρύφα στα σωζόμενα έργα των τριών μεγαλουργών της τραγωδίας, Αίσχύλου, Σοφοκλέους, Εϋριπίδου. Η συγκομιδή του συγγραφέως από αυτά είναι πλουσιώτατη.

Οι τρεις μέγιστοι ποιητές είχαν ποιητική ενόραση για το υπαρξιακό δράμα του ανθρώπου, αλλά και σύνδρομο φιλοσοφικόν έτασμο γι' αυτό. Και το υπαρξιακό δράμα του ανθρώπου είναι συνυφασμένο πολύ συχνά με βαθύ προβληματισμό για τις υπαγορεύσεις του δικαίου, ή και για την ουσία του. Οι τρεις μέγιστοι ποιητές πρόσφεραν και ύψηλη διδαχή περι δικαίου. Ο συγγραφέας του παρουσιαζόμενου βιβλίου είχε ν' άντλήσει από τα έργα τους και άντλησε πολλά και σπουδαία.

Ο χρόνος, όμως, δέν μου επιτρέπει νά προβώ σέ διεξοδική έκθεσή τους, ώστε και νά τιμήσω επάξια τήν έξοχη συμβολή των τριών μεγαλουργών της τραγωδίας στήν προβολή έδραίων προβλημάτων δικαιοσύνης.

Περιορίζομαι νά εξάρω τά εξής:

Στήν τριλογία του Αίσχύλου *Ορέστεια*, *Αγαμέμνων*, *Χοηφόροι*, *Εϋμενίδες*, δραματικώτατα συμβολίζεται ή κρίσιμη για τόν ήθικό πολιτισμό της ανθρωπότητας μετάβαση από τήν άρχέγονη μορφή του δικαίου, όπως είναι ή έκδικητική αυτοδικία (*Αγαμέμνων*, *Χοηφόροι*), στήν πολιτισμένη απόδοση δικαιοσύνης με τή γνώριμη αρχαιόθεν λειτουργία δικαστηρίων παρόμοιων πρὸς τό μυθικό πρώτο δικαστήριο της Ιστορίας, τό «Βουλευτήριο» στόν Άρειο Πάγο των Αθηνών, δώρημα της ιδρύτριας του Αθηνᾶς, θεᾶς της σοφίας, πρὸς τόν λαό της Αττικής.

Στό έργο, του Αίσχύλου επίσης, *Προμηθεύς Δεσμώτης*, ή μετατροπή των πρό-άνθρώπων σέ ανθρώπους, με τήν απόκτηση νοημοσύνης και της σύστοιχής της έλευθερίας («ένουος έθνηκα»), χαρακτηρίζεται άδικία σέ κοσμογονική διάσταση («πέρα δίχης», «καιροῦ πέρα»), ως σφετερισμός από τούς θνητούς προνομίων των θεών («θεῶν γέρα συλῶν έφημέροισι προστίθει»), και άρα διατάραξη της εϋταξίας του κόσμου. Η παρουσία των ανθρώπων στόν κόσμο, συντελεσμένη και συντελούμενη καθ' υπέρβαση του υπαρξιακού τρόπου των ζώων, με χειραφέτηση από τό ένστικτο, με κυριάρχηση επί των ζώων, και με δημιουργία πολιτισμού, επιτεύξεις θαναμάσιες της έπινοητικότητας και της έλευθερίας των ανθρώπων, έμφανίζεται ως «ύβρις», άξια τιμωρίας άνελέητης από τόν ύπατο θεό της ζωής όπως θεωρείται ο Ζεύς (Ζεύς-ζωή, Δίας-βίος). Στόν *Προμηθεά Δεσμώτη*, δηλα-

δή, ὁ Αἰσχύλος μὲ τὸν μεταφυσικὸ οἶστρο τοῦ δὲν ἀποστέργει νὰ ἐκφράσει καὶ τὴ ριζικὴ ἀμφισβήτηση τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους, δεκτικοῦ νὰ θεωρηθεῖ, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐμπεδῆς στὴ Φύση ζωῆς, ὡς ἀνωμαλία στὴν ὑπόσταση τοῦ κόσμου, σύμφωνα τουλάχιστον μὲ τὴν ἐρμηνεία μου τῶν ἐκφράσεων «πέρα δίκης», «καιροῦ πέρα» (Βλ. τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν κατὰ Αἰσχύλον Προμηθεΐα στὸ βιβλίο μου «Μελετήματα Φιλολογίας καὶ Φιλοσοφίας», 1998).

Σὲ πολλὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλέους ἐνυπάρχει προβληματισμὸς γιὰ καίρια θέματα δικαίου, κλασικῆς περιωπῆς. Ἄς θυμηθοῦμε, ἀπὸ τὸ ἔργο Ἀντιγόνη: «νόμους γεραίρων χθονός, θεῶν τ' ἔνορκον δίκαν, ὑψίπολις ἄπολις ὅτ' αὐτὸ μὴ καλὸν ζύνεστι τόλμας χάριν», «τὰ ἄγραπτα κ' ἀσφαλῆ θεῶν νόμιμα... κ' οὐδεὶς οἶδε ἐξ ὅτου φάνη».

Ἀνάλογος προβληματισμὸς ἐνυπάρχει σὲ πολλὰ ἔργα τοῦ Εὐριπίδου. Ἄς θυμηθοῦμε τὴν αὐτοσυνειδησία τῆς κακουργίας ἀπὸ τὴν Μήδεια: «καὶ μανθάνω μὲν οἶα δρᾶν μέλλω κακά, θυμὸς δὲ κρείστων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων».

*
* *

Τὸ παρουσιαζόμενο βιβλίο δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐπιστημονικὴ πραγματεία, περιορισμένη αὐστηρὰ στὴν ἐκθεσὴ τῶν πορισμάτων ἔρευνας γιὰ τὸ ἐξαγγελμένο στὸν τίτλο θέμα. Ὁ περιορισμὸς τοῦ εἶναι καὶ διδακτικὸς εὐρύτερα. Γι' αὐτὸ καὶ στὶς σελίδες τοῦ περιέχονται πολλὲς ἀναπτύξεις γύρω καὶ πέρα ἀπὸ τὸ θέμα του: γιὰ τὴ φιλοσοφία γενικὰ, γιὰ τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα ποιητῶν καὶ φιλοσόφων, γιὰ δοξασίες καὶ γνώμες τους, ἠθικῆς προπάντων ἢ καὶ ὄντολογίας εἴτε κοσμολογίας. Οἱ καὶ ὑπέρβαση τοῦ θέματος ἀναπτύξεις αὐτὲς ἐνδέχεται νὰ κριθοῦν ὡς συγγραφικὸ βάρος τοῦ βιβλίου, ἀλλὰ καὶ ἀντίστροφα ὡς πνευματικὸς ἐμπλουτισμὸς του, εὐχάριστα χρήσιμος γιὰ τὸν κοινὸ ἀναγνώστη. Καὶ ὀφείλω νὰ ἐξάρω τὴν ἐκπληκτικὴ ἐμβρίθεια τοῦ συγγραφέως. Ὅτι ὅμως ἀποφασίζει γιὰ τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι αὐτὸ ἐνέχει θησαυρισμὸ ἕξοχο τῶν ἀναγώγιμων στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἀποφθεγμάτων καὶ γνωμῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ φιλοσόφων ἕως καὶ πρὶν τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη.

Γιὰ ὅποιον Ἑλληνα μελετητὴ θέματος Ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι βοήθημα πολύτιμο.

Ὁ συγγραφεὺς δικαιούται νὰ εἶναι ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ πνευματικοῦ μόχθου του. Εὐχομαι νὰ συνεχισθεῖ γόνιμα ἢ πολύμοχθη ἔρευνά του πρὸς αἴσια ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου του.